

Anmeldelser

THORKILD KJÆRGAARD: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning.* København, Gyldendal, 1991. 441 s., ill.

Afhandlingen: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, som historikeren Thorkild Kjærgaard i dag forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet, er ny, bred, dristig – og kontroversiel.¹ Som disputats er den endvidere usædvanlig velskreven og medrivende.

I bogens første del skildrer præses Danmark i tidsrummet 1500-1800 som et samfund i dyb økologisk krise, hærget af skovødelæggelse, sandflugt, oversvømmelser, kvægpest og svigtende gødningstilførsel. En krise, der skærpes yderligere af statsmagtens ubønhørligt voksende krav om naturressourcer og skatter.

Bogens anden del beskriver over et bredt felt bestræbelserne på at imødegå krisen: hvor præses ser udviklingen vendt fra katastrofe til fremgang i det danske agrarsamfund, og hvor katastrofeafværgningen udover indførelsen af kulturkløver også omfattede en import af kul og jern, som gjorde det muligt at skåne og tilsidst genrejse den ødelagte danske skov.

I bogens tredje og største del argumenterer præses for, at det i denne økologiske genopretning er de danske gårdmænd, der bliver vindere, hvorimod agrarsamfundets øvrige grupper: godsejerne, husmændene og landarbejderne står som taberne. Som noget nyt i en historisk disputats inddrager præses forandringerne i sygdomsbilledet, som han også anskuer i sammenhæng med den økologiske revolution: hvor de gamle pestepidemier forsvinder og hvor malaria og kopper trænges tilbage, men hvor til gengæld det nye kummerfænomen: tuberkulosen bliver en alvorlig trussel. Og i denne del plæderer præses ydermere for, at der sker en dybtgående ændring af den politisk-administrative magtstruktur, hvor

¹ Anmeldelsen gengiver forfatterens indlæg som første officielle opponenter ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet den 6. december 1991, hvor dog afsnittet s. 113-116 måtte udelades af tidsmæssige grunde. Docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsens opposition som anden officielle opponenter publiceres sammen med de fem uofficielle opponenter i *Fortid og Nutid*.

den nye centralmagt som følge af den økologiske revolution eliminerer de gamle decentrale strukturer.

I bogens fjerde del er det magtpåliggende for præses at påvise, at traditionelt berømmede landboreformer var et resultat af den økologiske revolution og den magtpolitiske transformation, og ikke deres årsag.

I bogens femte og sidste del: Arven, trækker præses endelig linierne op til vor egen tid, over demokrati og velfærdsstat til den centraliserede samfundsstyring. Og han fører linjen helt frem og ud til den tredje verdens samfund, som han ser kæmpe med de samme problemer, som 1700-tallets danskere kæmpede med under deres økologiske genopretning – men med klart ringere udsigt til at vinde denne kamp.

Dette korte referat af afhandlingen yder ikke – og kan ikke yde – retfærdighed over for et arbejde, der er så rigt på nye synspunkter og så bredt og faggrænseoverskridende i påvisningen af hidtil upågtede sammenhænge. Og som over for hvad præses karakteriserer som den danske historiske forsknings hidtidige snævre og fragmenterede problemstillinger ønsker at anskue det lange forløb som en totalitet. Hvad præses vil, er at søge »de dybereliggende strukturelle årsager, som leder ind på spørgsmål om periodens økologiske, økonomiske, sociologiske, mentalitetsmæssige og politiske langtidsudvikling«, »at beskrive forandringerne mellem 1500 og 1800 i deres fulde kompleksitet, og give en mere tilfredsstillende analyse af deres årsager«(13).

Præses er en erfaren historiker, der har fremlagt megen værdifuld forskning forud for disputatsen; og han er derfor helle ikke blind for de problemer, et så bredt og ambitiøst sigte indebærer. Han erkender, »at mange punkter er behandlet summarisk«(13). Men han udtrykker sit håb om, »at de deraf følgende mangler må findes opvejet af nytten af at anlægge et samlet perspektiv med de muligheder, dette giver for at afdække oversete eller utilstrækkeligt pågtede sammenhænge i vort lands historie, der igen følger sig ind som en del af Europas historie i den afgørende fase mellem 1500 og 1800, hvor den moderne verden blev grundlagt«(13).

Det ideal tror jeg enhver god historiker deler. Bedømmelsesudvalget har da også været enigt om at indstille afhandlingen til antagelse til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Men udvalget har også karakteriseret afhandlingen som dristig og som åben for kritik og for afvigende tolkninger, og angivet, hvor vi især har fundet, at dette er tilfældet.

Det er et krav til enhver historisk doktorafhandling, at argumentationen er konsistent, og at kildegrundlaget er overbevisende. Det indebærer uundgåeligt, at en afhandling med hvad præses kalder en mere snæver og fragmenteret problemstilling nok generelt vil være mindre problematisk

at forsvare end en stor og ambitiøs syntese som den foreliggende. Til gengæld vil diskussionen af en afhandling som *Den danske revolution 1500-1800* kunne forventes at være fagligt og videnskabeligt mere frugtbar og perspektivrig – og dermed i højere grad bidrage til at opfylde doktorbekendtgørelsens krav om, at præsens »med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre«.

Som officiel opponenter skal jeg honorere to centrale krav. Det ene vil jeg karakterisere sådan: Vi står med en velkommen og vedkommende afhandling, som i offentligheden og i medierne er blevet modtaget med overordentlig stor interesse. En modtagelse, som sine steder efterlader indtrykket af, at behovet for at tro er større hos læserne end ønsket om at vide. I den situation skal en institution som Københavns Universitet holde hovedet koldt; forholde sig kritisk til argumentationen og kildegrundlaget; og spørge, om det, der siges, nu også er sandt? Eller i det mindste sandsynligt? Det andet krav er, ikke at lade summen af kritikpunkter stå tilbage som den implicite vurdering af afhandlingen, men at afslutte oppositionen med den samlede vurdering, som både præsens og afhandlingen med rette fortjener.

Som emne for min opposition har jeg valgt at diskutere tre problemer, som hver for sig og sammen er centrale for opfattelsen af 1700-tallets Danmark, og hvor præsens' fremstilling og vurdering markant afviger fra den gængse – og fra min egen. Nemlig: fortolkningen af landboreformerne; forholdet mellem landboreformer og økologisk revolution; og ændringen af magtstrukturen.

Om de to første vil jeg forudskikke, at jeg er uenig med præsens. Om det tredje: at jeg ikke er enig.

I sin indledning (13) erklærer præsens om landboreformerne, at »de er alene at forstå som afslutningen på en langvarig kamp om den politiske og sociale magt inden for konkurrerende fraktioner af den danske elite«. Og i konklusionen får vi at vide, at når Danmark forvandlede »fra et samfund på vej ned i en afgrundsdyb økologisk krise til et samfund i permanent vækst« (220), skyldtes det ikke landboreformerne. »Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi de er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag« (220). Og om landboreformernes resultater er præsens klart negativ. »I mange tilfælde førte selveje og udskiftning til stagnation og kaos i gårdmandsbruget og ikke, som den populære opfattelse er, til vækst, fremgang og frigørelse af bundne kræfter« (221). Præsens finder »destruktive forstyrrelser i sædskiftet efter udskiftning« (221); »generelt førte selvejet til, at gårdmandsklassen begyndte at interessere sig for

kapital og jordspekulation snarere end for landbrug, hvad der sammen med udstykninger, arvedelinger, kronisk gældsætning og/eller manglende investeringer er selvejets svøbe« (222). Præses antager, at der er »en negativ sammenhæng mellem landboreformerne og vækst« (222); blandt andet fordi »unødvendigt lange afstande har siden udskiftningen skadet landbosamfundet« (222). »Set fra en økonomisk-landbrugsmæssig synsvinkel har landboreformerne været en møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år« (223); og præses konkluderer på indledningens tese: »Reformernes essens var politisk magt, ikke økonomi« (223-24).

Hvad vi her møder, er således et frontalt opgør med, hvad præses karakteriserer som »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (229). Der er overensstemmelse mellem præses' tese og konklusion. Og opgøret er nådesløst – og kort. På kun fem sider (196-200) af den egentlige tekst på 204 sider vender præses totalt op og ned på et forløb i vort lands historie, som forskningen nok har tolket forskelligt, men hvor der har været generel enighed om, at det, der skete, var af stor og langtrækkende betydning. Som officiel opponert må det derfor være en oplagt forpligtelse at efterprøve, om præmisserne for denne radikale konklusion nu også er fremlagt. Om det, præses siger, er sandt? Eller i det mindste sandsynliggjort. Som det vil fremgå, finder jeg ikke, at dette er tilfældet.

Men lad mig begynde med, hvad præses og jeg formentlig er enige om. At landboreformerne i den sidste menneskealder af 1700-tallet omfatter en udskiftning af næsten al bondegårdsjorden af det gamle fællesskab, med en massiv udflytning af gårdene fra landsbyerne til følge; at to tredjedele af landets 60.000 fæstegårde blev bondens ejendom; og at man nåede frem til en løsning på det ømtålelige hoveriproblem. Derimod er vi meget langt fra at være enige om, hvordan det skete, hvorfor, og hvilken betydning det fik.

Udskiftningen og udflytningen afhandles på side 198 og øverst side 199. Indledningsvis antydes det, at opløsningen af det gamle landsbyfællesskab – præses bruger udtrykket, at det blev »knækket« – var udtryk for en bevidst politik: regeringen ønskede »at fremme opløsningen af landsbyfællesskabet og det dermed forbundne vidtgående landsbyselvstyre«, og den »udnyttede tendenser, som spontant havde manifesteret sig i landbosamfundet«. Udadtill hævdede regeringen jo ellers, at den havde de redeligste økonomiske hensigter. I den centrale forordning af 23. april 1781 om jordfællesskabets ophævelse, som også præses lægger vægt på, hedder det i den fortale, der blev oplæst på herredstingene, at »såsom agerdyrkingen er grundstøtten for Danmarks velstand«, så har

kongen fra sin regeringstiltrædelse i 1766 »søgt at sætte undersåtterne i stand til, med iver og virksomhed, hver i sin kreds, at kunne bidrage til agerbrugets for dem selv og staten nyttige forbedring«.²

Men bag disse rationelle landbrugsmæssige betragtninger skal vi altså ifølge præses se en hemmelig plan – vi møder den også i det følgende – om at borttrydde en institution, som enevælden og godsejerne indtil da havde betragtet som velfungerende og hensigtsmæssig.

For at sandsynliggøre dette – en udskiftning og udflytning på initiativ af jordens ejere og brugere ville jo ikke kunne sandsynliggøre billedet af en machiavellistisk statsmagt – lægger præses alene lovgivningen til grund for sin argumentation. Men efter min mening ikke på en overbevisende måde.

Den støtte, forordningen af 13. maj 1776 (§11) iflg. præses kunne give til udskiftning og udflytning, må ihvertfald økonomisk have været yderst begrænset, idet der kun var afsat et tusind rigsdaler i udflytningshjælp per år, hvilket næppe har kunnet forslå til mere end en snes udflytninger. Og der findes for mig at se ikke belæg – hverken i præses' notehenvi- sning (80) eller i forskningen iøvrigt – for, at styret med forordningen af 23. april 1781 skulle have stillet »ret betydelige summer til rådighed«. Den forordning af 8. december 1784, som præses henviser til, eksisterer endvidere ikke. Der er tale om et Rentekammer-promemoria af 21. december 1784 – baseret på en kongelig resolution af 8. december – hvori godsejere, der vil sælge hovedgårdsjord til selveje, *opfordres* til forinden at have foretaget en udskiftning. Jeg er derfor mere enig med præses' hjemmelsmand, Jens Holmgaard, som skriver, at der hermed i udparcelleringssagen var »åbnet en lille ventil«. Mindre kan et statsindgreb vist dårligt være. Og endelig finder jeg grund til anholde præses' referat af den berømte forordning »ang. adskillige fordele, der tilsiges jorddrøtterne i Danmark som opmuntring til at udskifte bøndergods af fællesskab, med videre« fra den 15. juni 1792. Det er rigtigt, at forordningen gav godsejeren lov til at lægge renten af den kapital, han havde investeret i udskiftning og udflytning, over på fæstebønderne. Men det er ikke rigtigt, som præses skriver, at godsejeren ydermere fik lov »at lade landgilden stige for udskiftede gårde ved nyt fæstemål«. Hvad forordningen tillod ham – før eller efter at udskiftningen var foretaget – var at *forlange en forhandling* med fæstebønderne om forhøjelse af landgilden efter udskiftningen. Denne §8 er muligt den centrale i den store forordning, fordi den, som allerede tidligere understreget af præses, åbner

² Dette og de følgende citater fra lovgivningen gengiver i normaliseret form teksterne i Schous *Forordninger og Fogtmans Reskripter*.

op for en frigivelse af den hidtil faste landgilde, og dermed for en løsning af det ømtålelige hoverispørgsmål. Men mig bekendt – og altså heller ikke præses bekendt – foreligger der endnu en undersøgelse af, hvorvidt denne bestemmelse også blev *brugt* af landets godsejere i forbindelse med den udskiftningsbølge, der på det tidspunkt skyllede hen over det danske landskab.

Grundlæggende synes jeg, at den anførte udskiftningslovgivning snarere efterlader indtryk af en statsmagt, der nok gerne ser en udskiftning og en udflytning, der kan løse op for bondegårdsbrugets bundne ressourcer, men som hverken kan eller vil bruge politisk tvang og økonomiske midler i realistisk omfang, og som udviser dyb respekt for godsejernes ejendoms- og dispositionsrettigheder. Figur 34 s. 149 over udskiftningen i Jylland – og mine egne undersøgelser for øernes vedkommende stemmer pænt overens med dem – viser vel egentlig også, at da enevælden omsider i 1792 lovgav om den økonomiske flaskehals i udskiftnings sagen, var halvdelen af udskiftningerne allerede gennemført. Lovgivningen – som udtryk for den traditionelle opfattelse af reformerne som reformer fra oven – kan derfor ikke have spillet nogen stor rolle. Hvad vi møder, er efter min mening reformer fra neden. Hvor både godsejere og fæstebønder kan se de landbrugsmæssige fordele ved udskiftning og udflytning. Hvor der lokalt kunne være modstand fra bøndernes side, fordi de fandt, at for stor en del af byrden blev lagt på dem. Men vi møder ikke konflikter på udskiftningsområdet, således som vi gør på hoveriområdet. Både jordens ejere og jordens brugere var principielt enige om, at vejen til øget produktion og velstand gik over udskiftning og udflytning.

Præses' redegørelse (196-97) for den massive overgang fra fæste til selveje følger samme mønster. Enevælden har en hemmelig plan, som den søger at realisere gennem lovgivning og lån, og selvejerbølgen er følgelig også at betragte som reformer fra oven.

Statsmagtens modstandere er ifølge præses godsejerne; og lovgivningen »fulgte princippet om så vidt muligt at lade modstanderne grave deres egen grav ved at indrømme dem kortsigtede fordele, som fik dem til at ignorere langsigtede ulemper«. Vi skal altså forestille os, at vidt forskellige politikerkikkelser i væsensforskellige regeringsmiljøer – Struensee, Guldberg, A. P. Bernstorff og Christian Ditlev Reventlow – har formået at formulere, fastholde og forfølge en og samme plan, som de holdt hemmelig for samtiden, og som eftertidens historikere ikke har kunnet finde eller fornemme.

Præses' summariske referat af selvejelovgivningen er bemærkelsesværdigt fejlbehæftet. Det er således ikke rigtigt, at der i 1784 blev »åbnet

mulighed for, at godsejere, som solgte bondejord til selveje, kunne beholde deres skattefrihed til hovedgårdsjorden, også selv om den underliggende godsmængde kom ned under de 200 td.htk., som var den fra 1600-tallet gældende grænse for at nyde skattefrihed«. Det havde de faktisk fået lov til allerede med forordningen af 13. maj 1769 (§2). Hvad der skete i 1784, var, at godsejerne blev fritaget for at hæfte for skatterne på det frasolgte selvejergods, således som de havde skullet ifølge 1769-forordningen. Derimod er det rigtigt, at forordningen af 15. juni 1792 gjorde det yderligere fordelagtigt for godsejerne at udparcellere hovedgårdsjord til bondeselveje. Men i betragtning af den bagvedliggende hemmelige plan var det en utrolig tillidsvækkende landbrugsfaglig begrundelse, forordningens fortale giver: nemlig at »for at fremvirke agerdyrkningens forbedring i Danmark, ved fæstejordernes udskiftning af fællesskabet, samt gårdes og huses udflytning på de fra byerne alt for langt bortliggende jordlodder, såvelsom og, ved at befordre betydelige hovedgårdes jorders udparcellering, at bane jordrotterne vej til, med fordel at kunne formindske, og, efter mulighed, afskaffe hoveriet, vil kongen forunde dem, som foretage deslige almennyttige, samt for bondestanden og agerdyrkingen gavnlige indretninger, billige fordele«.

I Guder, hvor blev de narret, den gang! Og præses kan ydermere fortælle (note 73), at »denne fordel blev, så snart dens politiske muligheder var udtømt, atter inddraget. Det skete ved forordning om hartkornsbeskatningen af 1. oktober 1802«.

Men dette billede af en nærmest uredelig politik på selvejeområdet er jo ikke sandt. Også efter 1802 var hovedgårdsjorden jo skattefri og bondegårdsjorden beskattet. Hvad der skete i 1802, var at styret lagde en ekstraskat på jorden – som også omfattede hovedgårdsjorden – for at finansiere de betydelige militære udgifter fra krigen med England i 1801. Hvad der da også ganske rigtigt står i det værk, præses henviser til.

Men statsmagten var også villige til at betale for at lade modstanderne grave deres egen grav. Ved at udlåne penge til fæstere, der ville være selvejere.

Præses anfører, at det skete første gang i 1771, altså under Struensees kortvarige diktatur. Det er dog yderst tvivlsomt, hvorvidt den kongelige resolution af 15. august 1771 om, »at de fæstebønder, som bliver selvejere, må af kongens kasse lånes 36 rdl. per tønde hartkorn«, overhovedet nåede at blive effektueret. Den blev jo allerede ved kongelig resolution af 30. juli 1772 ophævet. Og oplysningen om, at Den kongelige Kreditkasse blev oprettet 1786 med henblik på at finansiere selvejkøb, og at den 1797 afløstes af Den almindelige Enkekasse »som storudlåner til selvejkøb« (note 76) har jo meget begrænset informationsværdi. Jeg skal lade det

være usagt, hvorvidt Enkekassen i forhold til sin egen kapital kan kaldes »storudlåner«. Men vi ved, at lån fra de to statsinstitutioner kun indgik – helt eller delvis – i fem tusind af de godt 40.000 selvejekøb, der faktisk fandt sted.

Også for overgangen fra fæste til selveje møder vi således hos præses et billede af reformer fra oven, gennem lovgivning og lån, der harmonerer dårligt med det faktiske billede af den massive overgang til selveje. For det var jo – også her – reformer fra neden. Det var godsejerne, der solgte, og som lod betydelige sælgerprioriteter indestå i bondegårdene. Det var bønderne, der købte, for deres egen opsparring og hjælp fra slægtninge. Og det var lokale långivere, der investerede i, hvad alle var enige om at betragte som en økonomisk hensigtsmæssig transaktion og en god forretning. De troede vitterligt på, at selveje var bedre end fæste, når det gjaldt produktion og afsætning. Både de borgerlige debattører og bønderne selv.

Endelig kommer vi til landboreformernes tredje hovedaspekt: hoveriet (199-200). Her har præses tidligere – med sin storartede udgivelse i 1980 af Christian Ditlev Reventlows hoveribetænkning af 11. februar 1788, med den talende titel: *Konjunkturer og afgifter* – vist, at han er ekspert. Læseren starter derfor med særlige forventninger. Men de indfries ikke. Præses optræder nærmest, som om han var et skræmt vidne i en rockersag.

Noget får vi dog at vide. I de sidste 30 år af 1700-tallet steg hoveriet, mange steder med 100 procent, og nogle steder endog mere. Det udviklede sig til et stadigt konfliktemne mellem jordens ejere og jordens brugere. Men for godsejeren udgjorde – som præses rigtigt skriver – landgilden og hoveriet en helhed: kunne han ikke få del i bondegårdsbrugets konjunkturgevinst over den fastlåste landgilde, havde han kun forøgelsen af hoveriet at falde tilbage på. Også her spiller lovgivningen – og hermed billedet af reformer fra oven – den centrale rolle for præses. Men det er her, han vælger at indtage en attitude af næsten sokratiske uvidenhed.

Allerede i den første sætning taler han om »den ejendommelige, langtrukne strid om hoveriet, som blev åbnet i 1769, og som trækker sit spor gennem dansk politik, samfundsliv og offentlig debat i 1770erne, 1780erne og 1790erne«. Og præses fortsætter: »Ejendommelig, fordi myndighedernes politik på hoveriområdet tilsyneladende [sic] var fuldstændig irrationel«. Og videre: »Alligevel udstedtes den ene forordning efter den anden, som angiveligt [sic] skulle regulere hoveriet«. Og præses

finder, at »det er lidt af en gåde, hvad der lå bag 25 års energisk, men – hvad hoveriet angik – næsten grotesk virkningsløs hoverilovgivning«.

Efter således at have destabiliseret sin læser, tilbyder præses en forklaring, som imidlertid ikke længere kan opfattes som overraskende: nemlig endnu en diabolisk, hemmelig plan, som skiftende magthavere skal have forfulgt gennem samfulde tredive år.

Præses' tilbud på en forklaring lyder: »En mulig [sic] forklaring på den tilsyneladende [sic] irrationelle hoveripolitik er, at centralmagten længe slet ikke arbejdede på at nå en løsning, men tværtimod trak tiden ud, fordi hoverisagen virkede som en effektiv katalysator for den igangværende opløsning af det decentrale samfund«.

Endnu er der tale om »en mulig forklaring«: »Hvis [sic] formålet med hoverisagen i årene 1769 til 1791, snarere end at etablere bæredygtige løsninger, var at skabe konflikter inden for landbosamfundet og mobilisere bondeopinionen for regeringen mod godsejerne og dermed skade det efter alt at dømme gennemgående fortrolige forhold, der hidtil havde bestået mellem bønder og godsejere, så var den en overvældende succes«.

Men: allerede på samme side glemmes forbeholdene, og muligheden bliver til vished. Her tales om »centralmagts strukturopløsende politik sidst i 1700-tallet« som en kendsgerning; og længere nede hedder det: »Sammenfattende gik regeringens politik i disse år ud på at opløse lokale magtstrukturer og privilegiesystemer og skabe et mere atomiseret og individualiseret samfund«.

Og i bogens konkluderende afsnit er ethvert forbehold opgivet. I magttransformationen – skriver præses – »havde centralmagten selv gjort sit til sagen ved at destabilisere forholdet mellem gårdmænd og gods-ejere« (215; jvfr. også 212); det hedder videre, at »den dybere visdom i hoverispørgsmålet var social destabilisering« (218); og den danske enevælde i reformperioden karakteriseres direkte som »den machiavel-listiske statsmagt« (218).

Vender vi også derpå til den hoverilovgivning, som jo dog ihvertfald blev udstedt, og som ifølge præses er hovedkilden til reformerne, møder der os en mærkelig tomhed. Hvor præses i forbindelse med udskiftningen og overgangen til selveje jo dog har bestræbt sig på at præcisere og forklare lovgivningen – lad så være, at vi ikke er enige – virker det for hoverilovgivningens vedkommende nærmest, som om præses indenfor netop sit specielle felt vil forholde læseren viden. Om den lovgivning, som han netop har karakteriseret som ejendommelig, irrationel og gådefuld.

Om den tidligste lovgivning: forordningen af 6. maj 1769, får vi blot den intetsigende kommentar, at den blev afløst af den »meget detaljerede

forordning om hoveriet af 20. februar 1771, som så igen afløstes af den noget mindre ambitiøse forordning af 12. august 1773«.

Her får vi jo intet som helst at vide. 1769-forordningen er dog bemærkelsesværdig ved, at enevælden appellerer til godsejerne om at vise sig skånsomme i deres hoverikrav og faktisk beordrer dem til at lægge loft over hoveriet i form af hoverireglementer. 1771-lovgivningen – som forøvrigt er en anordning, ikke en forordning – er helt revolutionerende i sit sigte, idet Struensee lader enevoldskongen *dekretere* en meget markant nedsættelse af det hoveri, godsejerne hidtil havde forlangt eller reserveret sig, i flere tilfælde noget nær en halvering. Kan det virkelig være tilstrækkeligt blot at omtale den som »den meget detaljerede forordning om hoveriet«? Og kan det virkelig være tilstrækkeligt at karakterisere de nye magthaveres lovgivning som blot »den noget mindre ambitiøse forordning af 12. august 1773«? De mænd, der havde styret Struensee, forbød nok visse nye former for hoveri; men afgørende i vor sammenhæng er det, at de – under henvisning til godsejernes og samfundets behov – gav godsejerne deres uindskrænkede ret til avlingshoveri tilbage.

Ligeledes undrer det mig, at præses slet ikke kommer ind på, hvorfor statsmagten derpå ventede så længe, som den gjorde, før den påny tog hoverispørgsmålet op. Medmindre man accepterer præses' destabiliseringsforklaring, hvad jeg som nævnt ikke kan. For: der gik jo samfulde atten år, før statsmagten påny tog sagen op.

Men her er præses fortsat meget lidt meddelsom. Vi får blot at vide, at »i Den store Landbokommission, som blev nedsat i 1784,« – en trykfejl for 1786, men altså godt to år efter magtskiftet – »kom hoveriet ret hurtigt til at spille en afgørende rolle. I 1787-88 udarbejdede C. D. Reventlow en omfattende betænkning om hoveriet, og efter lange diskussioner udstedtes i 1791 atter nye bestemmelser om hoveriet, der imidlertid var stort set lige så virkningsløse som de foregående. Først i 1792, da landgilden blev frigivet« – hvad vi har set ikke er en dækkende beskrivelse – »blev hoverilovgivningen konstruktiv i den forstand, at der nu var skabt baggrund for, at hoveriet kunne reguleres og sluttelig afløses ved en konvertering til pengeafgifter«.

Efter min mening er det stadig utrolig lidt, vi får at vide; og det lidet, vi får at vide, dækker kun i ringe grad det faktiske hændelsesforløb. For hvad der skete, var jo, at forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndsløsningen sprængte regeringen og udløste en alvorlig politisk krise, hvorunder det tog halvandet år at rekonstruere regeringen. Bondeuro omkring hoveriet og godsejernes modstand mod en lovgivning, hvor statens gik mellem dem og deres bønder, fik styret til at vende på en

tallerken og udskifte sin hidtidige bondebeskyttende linje med en klart godsejervenlig politik.

I hoverisagen var det ensbetydende med, at styret accepterede en fastfrysning af hoverikravene på det meget høje niveau, som godsejerne de seneste tredive år havde presset det op på. Og med denne hensigtserklæring overlod regeringen det så i 1791 til parterne selv – den enkelte godsejer og hans fæstebønder – at forhandle sig til rette om hoveriets fremtidige omfang. Ledsaget af en advarsel om, at kunne de ikke det, ville statslige hoverikommissærer afsige en bindende kendelse – som forventelig ville legitimere det høje niveau.

Men alt det får læseren ikke at vide. For: det var jo i realiteten godsejerne, der vandt, og staten, der tabte. Godsejerne fik det hoveri, de ønskede. Og statsmagten måtte se i øjnene, at ved at acceptere godsejernes høje hoverikrav gjorde den det alt for dyrt for bønderne at afløse hoveriet med en pengeafgift – således som statsmagten hele tiden havde ønsket det. I den situation valgte langt de fleste fæstebønder fornuftigvis fortsat at yde hoveri, snarere end at binde sig til den høje årlige pengeafløsning, som enevælden i 1791 havde sat godsejerne i stand til at forlange.

Der består således for mig et ejendommeligt misforhold mellem præses' sagkundskab netop på hoveriområdet, og den indholdstomme redegørelse for hoverilovgivningen – og teorien om den diabolske destabilisering. Spørgsmålet melder sig uvilkårligt, om det kan skyldes, at netop hoverisagen – som den efter min opfattelse forløb – er uforenelig med præses' overordnede tese om centralmagts sprængning af det decentrale samfund og om godsejerne som landboreformernes tabere?

Lige som præses opfatter jeg landboreformerne som et sammenhængende hele. Men vore opfattelser af forløbet, dets årsager og dets betydning på kort og på langt sigt er – som det er blevet antydnet – grundlæggende forskellige.

Det er skik og brug inden for vort fag, at vi explicit argumenterer imod den forudliggende forskning, når den rimeligt seriøst har hævdet en anden opfattelse end den, vi selv er nået frem til. Det har præses imidlertid ikke gjort. Og det betragter jeg som en alvorlig svaghed ved bogen og en barriere for dens gennemslagskraft. Hvad vi møder, er i stedet en skyggeskikkelse, som præses har valgt at kalde »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (220), og som angiveligt har taget så grundigt fejl. På baggrund af den primærforskning og de synteser, der er fremkommet gennem 1970'erne og ikke mindst i 1980'erne, finder jeg

ikke denne argumentationsform hensigtsmæssig, og heller ikke videnskabeligt ansvarlig.

Over for præses' fremstilling af en dybtgående transformation af det danske samfund som følge af reformer fra oven – reformer der består af forordninger og en forfølgelse af hemmelige magtpolitiske mål – vil jeg derfor meget kort fremlægge en alternativ reformopfattelse, som efter min mening er mere konsistent og plausibel. Og som giver et mere sandsynligt billede af den magttransformation, som også jeg mener fandt sted – omend ikke på den måde, som præses har beskrevet det. Et billede af landboreformerne som reformer fra neden, i et interessebetonet samarbejde mellem jordens ejere og jordens brugere, og med statsmagten i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum.

Jeg nærer ikke nogen tyrkertro på økonomien som altforklarende. Men jeg mener på den anden side, at en økonomisk-historisk analyse vil kunne give os bedre svar på, hvad der skete, hvornår og hvordan det skete, og hvorfor det skete. Jeg går ud fra den antagelse, at 1700-tallets danskere handlede grundlæggende rationelt, på en måde, som vi i hovedtrækkene kan følge og forstå. Og jeg vil bygge forklaringen på reaktionerne på den vækst, som vi vel ikke har præcise tal for, men hvis kontur vi kender – og er enige om, jvfr. bogens figur 1 (21) med kurverne for befolknings- og prisudviklingen, når det gælder perioden fra 1735 til 1800.

Forløbet er karakteriseret ved, at befolkningen voksede med 30 procent, at landbruget kunne sælge sine produkter til nogenlunde jævnt stigende priser – og i stigende mængde. Fra omkring 1770 – hvor væksten i kornproduktionen allerede var godt igang – og frem til begyndelsen af 1800-tallet anslås det i det seneste standardværk, at produktionen kan have været noget nær fordoblet.³

Som det danske landbrug var organiseret, måtte det være godsejerne, der reagerede først på den voksende efterspørgsel og de stigende priser. Og deres reaktion bestod i en intensivering af driften på hovedgårdsmarkerne gennem en forcering af det hoveri, som jordens ejer med loven og fæstebrevet i hånden havde ret til at kræve. Og en væsentlig forudsætning for øgningen af produktionen på hovedgårdsjorden var den meget arbejdskrævende omlægning af driften til koppelbrug på et tidligt tidspunkt i forløbet, således som præses har beskrevet det i afhandlingen.

Men: hovedgårdsjorden udgjorde kun en tiendedel af godsejerens ejendom. De ni tiendedele – bondegårdsbruget – var baseret på en jordfordeling og et rotationssystem, der gennem århundreder havde sikret en risikospredning – og dermed overlevelse fra år til år. Men

³ Det danske landbrugs historie II, 1988, s. 381.

jordfællesskabet var ikke en brugsform, der som hovedgårdsdriften kunne reagere hurtigt og effektivt på en højkonjunktur. Den kunne øge produktionen op til en vis grænse, gennem en bedre jordbehandling og en udvidelse af det dyrkede areal. Og altså – ligeledes som beskrevet i afhandlingen – intensivere arbejdsindsatsen. Som præses ser som en forringelse af levevilkårene, men som man vel med lige så god ret kan se som et øget udbud af arbejdspladser og som en produktionsvækst, der ikke blot kunne brødføde flere, men måske også brødføde dem bedre. Altså en vækst i levestandard, omend beskeden, og ulige fordelt. Tal fra tre sjællandske landsbyer omkring 1770 – altså før bondegårdsbruget for alvor blev inddraget i transformationsprocessen – antyder, at der lå ret betydelige udvidelsesmuligheder inden for det dyrkede areal. Men der var grænser.

Det gamle landbrug havde fungeret som overlevelseslandbrug under faldende efterspørgsel og stigende beskatning. Men det besad kun meget begrænsede reaktionsmuligheder over for den højkonjunktur, som nu så ud til at være kommet for at blive. Skulle der løses op for de bundne ressourcer i bondegårdsbruget – bl.a. med en reduktion af afstanden fra gården til dens jorder og en mulighed for at indføre nye afgrøder som kløver – lå løsningen i den udskiftning og udflytning og i den overgang til selveje, som vi allerede har været inde på. Det er den opfattelse, vi møder i regeringen, i administrationen og i den reformengagerede borgerlige opinion. Hvad gårdmændene tænkte og følte om disse ting, ved vi meget lidt om. Men vi ved til gengæld, hvordan de handlede. Vi ved, at udskiftningen og udflytningen blev gennemført, efter alt at dømme med et minimum af konflikt. Og vi ved, at halvdelen af Danmarks fæstegårdmænd frivilligt og uden tvang valgte at købe deres fæstegård til selveje – og at de så en mening i at gå igang med rydning, hegning og vandafledning på de nye parceller.

Lige som vi også ved, at en forudsætning for denne ubegribeligt hurtige og ressourcekrævende omlægning var fremvæksten af den store husmands- og landarbejderklasse, som både i det korte og det lange perspektiv kom til at betale for stabiliseringen af godsdriften og for etableringen af den nye, effektive gårdmandsklasse.

Statsmagtens rolle i denne transformation har jeg ikke nævnt. Jeg vil foretrække at kommentere den senere, i forbindelse med diskussionen om magtforskydningen i det danske samfund. Men jeg vil gerne allerede på dette tidspunkt pege på, at i denne fremstilling af landboreformernes baggrund, forløb og årsager – hvor jordens ejere og brugere selv gennemfører omlægningen i et interessebetonet samarbejde – møder vi ikke statsmagten i begivenhedernes centrum, men kun i deres periferi. De

berømmede landboreformlove kommer sent i forløbet; og de tilbyder rammer og rydder blokeringer af vejen. Men de sætter ikke transformationen igang. Og de påvirker næppe heller dens forløb i væsentlig grad. Og uanset hvilke ønsker den enevældige statsmagt måtte have haft med hensyn til transformationen, så gik den ikke ind imellem jordens ejere og jordens brugere. De få gange, hvor den forsøgte det, måtte den hurtigt trække sig ud igen, med tab af prestige og magt.

Selv om præses og jeg er uenige, når det gælder landboreformernes årsager, gennemførelse og betydning, så er vi ikke uenige om deres kronologi: Om hvornår udskiftningerne og udflytningerne skete, hvornår overgangen fra fæste til selveje fandt sted, og hvornår hoveriproblemet fandt sin løsning.

Det er væsentligt at erindre sig, når vi nu går over til en anden af præses' centrale teser, nemlig at landboreformerne ikke var det store vendepunkt i vort lands historie. Fordi – som præses skriver (220): »Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi de er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag«.

Det er en klar og umisforståelig tese, som afhandlingen gør det muligt at diskutere. Og hvor vi altså på forhånd er enige om, at kronologien må være væsentlig.

I præses' økologiske revolution indgår følgende komponenter: standsning af sandflugten, indvinding af nyt land, kontrol med grundvandsstanden, mergling, kvælstoftilførsel gennem kulturkløver, anvendelse af jern og stenkul til erstatning af træ, og endelig stabilisering af skoven. Lad os tage dem i denne rækkefølge, og punkt for punkt se, hvordan landboreformerne og den økologiske revolution kronologisk forholder sig til hinanden.

Dæmpningen af sandflugten (34-40) i Tisvilde møder vi som et første forsøg under Frederik 4. og Christian 6. Men først i 1792 gik man igang med, hvad der skulle vise sig at være den definitive dæmpning, og først med forordningen af 19. september samme år indvarsledes kampen mod sandet på landsplan. Altså en indsats, som må dateres enten til reformernes sidste fase eller til efter reformerne. Hvad præses selv skriver i bogens resumé (386).

Eksemplerne, der anføres på tidlige forsøg på at indvinde nyt land (41), er yderst få og lidet betydningsfulde – hvilket præses da også ligeledes erkender i det franske resumé (386). I dansk historie hører landvindingen hjemme i anden halvdel af 1800-tallet, og kan følgelig ikke betragtes som en forudsætning for landboreformerne.

Afvanding og afledning af skadeligt vand (42-49) har vel altid været en del af det danske landbrugs arbejde. De spredte tidlige eksempler, som præses anfører, har jeg derfor svært ved at opfatte som et engagement i en økologisk revolution; og det samme gælder, at man sætter svenske krigsfanger under Store nordiske Krig til at grave kanalen fra Arresø til Roskilde Fjord. Derimod mener jeg, at præses har ret i at understrege afledning af skadeligt vand som et væsentligt resultat af omlægningen til kobbølbrug. Hvorvidt denne utroligt ressourcekrævende omlægning skal ses som en del af præses' økologiske revolution eller som en del af de økonomisk-orienterede landboreformer, kan vel være svært at bestemme. Men kronologisk finder omlægningen sted på et tidspunkt, hvor landbruget allerede *har* reageret på prisstigningerne og indledt reformarbejdet. Og endelig omfattede kobbølbruget jo helt overvejende hovedgårdsdriften, altså en meget beskeden del af det samlede landbrugsareal.

Merglingen (50-57) – tilførelsen af kalk til forsuret jord – er instruktivt behandlet af præses, også hvad angår kronologien. Det begynder på en række lokaliteter i Vestjylland omkring 1760. Altså på samme tid som kobbølbruget begynder at interessere danske godsejere – og hvor vi har de første eksempler på, at vestjyske bønder begynder at opkøbe små godser, gør sig selv til selvejere og udparcellerer hovedgårdsjorden til nye selvejergårde. Merglingen kommer altså på et tidspunkt, hvor reformerne *er* igang, og det forbliver endnu i mange år geografisk afgrænset til denne del af landet.

Kulturkløverens indførelse (67-85) og sejrsgang som kvælstofbindende foderafgrøde er afhandlingens empirisk bedst underbyggede afsnit. Samtlige godsarkiver på landsarkiverne i København, Odense og Viborg er systematisk blevet gennemgået, og suppleret med andre arkivsamlinger og med den samtidige litteratur. Der gøres rede for de enkelte informationer, som derfor kan efterprøves og vurderes; og udbredelsen er tydeliggjort på de fire situationskort over forekomsten af kulturkløver i Danmark i henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805. Og i tilgift får læseren en selvstændig forskningsekskurs om udviklingen af kulturkløveren i Europa.

Der er således tale om en meget betydelig forskningsindsats, som vi har grund til at være præses taknemmelig for. Og jeg mener, at præses har ret i at tillægge kløveren en afgørende vigtig betydning for det videre forløb, fordi indførelsen af denne foderafgrøde gjorde det muligt at lægge de hidtil vitale græsningsarealer på overdrevene under plov og dermed øge kornproduktionen yderligere.

Men: kronologien volder stadig problemer. Hvis de fire udbredelseskort (76-79) er en rimelig kronologisk indikator – og det mener jeg, de er

– så må man konstatere, at kløveren kommer påfaldende sent i forhold til de praktiske landboreformer. I tiden fra den første dokumenterede udsåning af kløver, som Abraham Lehn i 1749 beordrede i Kalvehaven på sit lollandske gods Berritsgaard, og frem til 1775, er det dog bemærkelsesværdigt få eksempler på tilstedeværelse af kløver, præses kan påvise. Og med undtagelse af Fyn går udviklingen frem til år 1800 påfaldende langsomt. Det anfægter ikke, at kløveren i det længere perspektiv opnåede en betydelig gennemslagskraft og fik stor betydning for dansk landbrug. Men den kan på det foreliggende grundlag ikke betragtes som en forudsætning for landboreformerne.

I virkeligheden tror jeg snarere, at landboreformerne var en forudsætning for kløverens indførelse. For: hvorfor er kløveren så længe om at nå til Danmark. I 1600-tallet var den jo udbredt i Frankrig, Belgien og England; i det vestlige Tyskland var den på det tidspunkt igang med at trænge ind; og i hertugdømmerne dyrkedes der kløver i 1720'erne. Godsejerne kendte jo – som præses flere steder kommer ind på – deres Europa aldeles udmærket. Og andre nyheder – i mode, teknologi og kunst for eksempel – nåede Danmark så hurtigt som en hest kunne galoppere. Det havde været meget let at tage en pose kløver med hjem fra en udenlandsrejse, eller rekvirere den i Hamborg eller Amsterdam. Jeg synes, det er tankevækkende, at den først introduceres på et tidspunkt, hvor den økonomiske udvikling får det danske landbrug til at se sig om efter måder at øge produktionen.

Den næstsidste komponent i præses' økologiske revolution er anvendelsen af importeret jern og stenkul til erstatning af det hjemlige træ (110-21). Mangelen på træ til tømmer, redskaber og brændsel går – som præses rigtigt understreger – ihvertfald tilbage til 1500-tallet. Nu bør man nok også hæfte sig ved, at de mange skibe, der transporterede dansk korn til Norge, jo ikke vendte tomme hjem. Herfra fik det danske landbrug også tømmer, træ og energi-økonomiske jernovne. Men præses argumenterer for en tidlig substituering af hjemligt træ med jern og engelsk stenkul.

Præses giver belæg for brugen af stenkul i København og i en række virksomheder i de større købstæder; og på enkelte hovedgårde kunne smeden også finde anvendelse for den nye energikilde. Men præses skriver selv (115), at »om anvendelse af stenkul i landdistrikterne uden for hovedgårdene vides kun lidt«. Det skyldes formentlig – præses' store fortrolighed med litteraturen og kildematerialet taget i betragtning – at det endnu ikke var trængt igennem før 1800. Og den øgede brug af jern på landbrugets vogne og redskaber så samtiden jo som et velstands-fænomen, ikke et krisetegn.

Sidste komponent i den økologiske revolution er stabiliseringen af skoven (122-24). Her fremhæver præses den tyske forstmand J.G.von Langens indførelse af hugstregulering i 1763 som betydningsfuld. Men den omfattede jo kun en yderst begrænset del af skovarealet, nemlig kronens skove i Nordsjælland. De tidligste nåletræsplantninger møder vi meget sent i perioden: i Tisvilde i 1793 og på den jyske alhede i 1798. Og den store fredsskovforordning fra 1805 blev jo først udstedt *efter* landboreformernes afslutning.

Om forholdet mellem landboreformerne og den økologiske revolution hævder præses som nævnt, at landboreformerne var et resultat af den økologiske revolution, og ikke dens årsag. Præses' egne præmisser godtgør imidlertid efter min mening, at det snarere forholder sig omvendt. At det er de økonomiske og driftsmæssige reformer af det danske landbrug, der kommer først og så at sige trækker innovationerne ind, i takt med at der bliver behov for dem – og råd til dem.

Denne konferering af landboreformerne med den økologiske revolution rejser, forekommer det mig, det spørgsmål, om det overhovedet er berettiget at tale om en økologisk krise af de dommedagstruende dimensioner, som præses har malet på sit store lærred? Jeg betvivler for så vidt ikke, at naturen var slidt. Det bliver den jo altid, hvor mennesker lever. Men kan man i årene op til 1800 kalde det danske landskab egentlig nedslidt? Og bremsende for videre vækst? Transformationen foregik dog trods alt på det traditionelle grundlag og under de traditionelle vilkår. Og væksten fortsatte.

Afslutningsvis vil jeg gerne diskutere præses' tese om, at der i 1700-tallets sidste halvdel afsluttedes »en langvarig kamp om den politiske og sociale magt inden for konkurrerende fraktioner af den danske elite« (13). Omkring 1800 møder vi derfor »en ny, forandret magtstruktur« (179). Kampen mellem den gamle decentrale aristokratiske elite og den centrale statsmagt var hermed afsluttet med statsmagts sejr. I afsnittet »Vindere og tabere i den danske politiske revolution« hører vi, »at centralmagten overalt fik sin vilje« (218). »Godsejerne og husmændene mistede magt. Gårdmændene og bureaukraterne vandt magt« (218). Og som en fanfare lyder det: »Vagtskiftet inden for den danske elite var gennemført. Den danske revolution 1500-1800 var afsluttet. En verden var sunket i jorden. En ny havde rejst sig« (218).

Præses indleder effektivt sin historiske redegørelse for denne magtkamp med at slå Knud den Hellige ihjel, i det nådens år 1086. Jeg skal indskrænke mine bemærkninger til afhandlingens tidsrum: 1500-1800.

Og jeg skal fatte mig i større korthed, end problemet egentlig berettiger til, af hensyn til forsvarshandlingens tidsbestemmelser.

Præses bygger også her på et kategorisk enten/eller, ud fra forestillingen om forløbet som et nul-sum spil, hvor én part kun kan vinde, hvis en anden taber. En gammel merkantilistisk teori, men ikke nødvendigvis i overensstemmelse med den historiske virkelighed.

Præses kunne her have haft udbytte af den nyere forskning i forholdet mellem statsmagten og godsejerne, både før og efter enevældens indførelse i 1660, hvor parternes fælles interesser i at tilegne sig bondegårdsbrugets produktion er lige så væsentlige som det forfatningspolitiske modsætningsforhold, der før 1660 vitterligt eksisterede. Og som godsejere mistede den gamle adel jo ikke sin position.

Det er rigtigt, at det feudale mellemlid mellem fyrste og folk og uddelegeringen af enevældens autoritet, når det gjaldt opkrævning af skatter, udskrivning af soldater og administration af det lokale retsvæsen, i princippet stred mod Kongelovens og absolutismens idé. Men i virkelighedens verden var den danske enevælde gjort af politisk pragmatisk stof. Statsmagt og godsejere erkendte, at de havde fælles interesser, og at de var bundet sammen i et interessefællesskab. Skabelsen af den nye højadel som en modvægt over for den gamle danske adels mulige revancheplaner var derfor en klog politisk balanceakt, snarere end, som præses skriver, »at fordrive Satan med Beelzebub« (186). Og når præses om tidsrummet fra 1660 til 1760 kan antyde (184), »at det var adelen, som med et genialt politisk skaktræk havde gennemført enevælden: bag Kongelovens glitrende facade begyndte de decentrale kræfter at udhule den enevældige kongemagt. Efter triumfen i 1660 fulgte en hundredårsnat for tilhængerne af en stærk og uafhængig centralmagt, en lang, frustrerende periode, hvor Danmark bag den enevældige maske mere og mere kom til at ligne en adelsrepublik« – så skal jeg villigt medgive, at det er flot skrevet. Men jeg er helt ude af stand til at genkende det Danmark, jeg som historiker har været vant til at beskæftige mig med.

Det er karakteristisk, at præses vil se modsætning og drama, hvor en mere afvejet vurdering åbner op for et mere plausibelt billede. Det er korrekt, når præses (186) refererer mig for, at enevælden med sin skolelovgivning i 1739-40 indkasserede sit måske største nederlag overhovedet i 1700-tallet. Men når præses derpå skriver, at enevælden med sin skolelovgivning utvivlsomt havde »efterstræbt en længe tiltrængt politisk triumf«, er der tale om ren konstruktion, uden belæg i den iøvrigt meget vel undersøgte begivenhed.

Derfor kan jeg heller ikke følge præses, når han konstruerer ministrenes styre under Frederik 5. som »det fordækte adelsvælde« (191), og

hævder, at »med excellencestyret annulleredes den centrale magtudøvelse i selve den øverste top af systemet« (192). Moltke og Bernstorff var ikke godsejernes agenter på Christiansborg. Tværtimod var de i den grad kongens og statens dybt loyale tjenere, at de åbent truede deres gods-ejerstands-fæller med konfiskation af jord uden lov og dom, hvis de ikke efterlevede kongens landbolovgivning (Forordning 15. maj 1761 §1).

Modsat præses mener jeg derfor, at den enevældige centralmagt og de danske godsejere levede i en traditionsbestemt og interessebetonet alliance, som begge parter havde det maksimale udbytte af: økonomisk, socialt og politisk. Derimod er jeg enig med præses i, at der i reformperioden sker noget nyt.

Hvad vi møder i reformperioden, er en udbygget centraladministration med veluddannede – tildels universitetsuddannede – borgerlige embedsmænd, der er vel vidende om deres egen magt og deres betydning for den stat og det samfund, de tjente. Det er denne centraladministration, der i reformperioden ifølge præses førte »statsmagtens kamp mod det decentrale samfund«, med det mål »at sprænge de lokale selvstyrende enheder« og »overføre magt fra de decentrale magtfaktorer til centralmagten«. Men åbent viste de det altså ikke. Det var en hemmelig plan, hvor »den nye politik blev pakket ind i naturretlig standardformuleringer og påstande om ejendomsret som udtryk for universel økonomisk rationalitet« (196).

Her kan vi slutte ringen, og spørge: hvad var egentlig enevældens rolle i landboreformerne? Hvad ville den? Hvad formåede den? Og hvad nåede den? Efter præses' opfattelse ville den sprænge og knække det decentrale samfund. Over for dette har jeg argumenteret for, at enevælden faktisk ønskede den omlægning af det danske landbrug, der fandt sted. Men samtidig erkendte den, at den hverken havde den politiske styrke eller de finansielle muligheder for at gennemtvinge denne omlægning. Derfor holdt styret sig i reformsagen i begivenhedernes periferi, og derfor var dets lovgivning både i form og indhold gennemgående yderst moderat og – hvis man vil undskylde udtrykket – jordnær.

Men efter regeringsskiftet i 1784 bliver tonen en kort overgang en anden. De to første forordninger, der jo kom i 1787, var for så vidt politisk moderate. Men stemningen i København var i disse år anspændt, med stærkt kritiske holdninger til adelen, kirken og godsejerne; og de to forordningers fortale havde en aggressiv, egalitær klang, som utvivlsomt har foruroliget mange godsejere. En tone, vi givet kan føre tilbage til Rentekammerets unge ambitiøse chef Christian Ditlev Reventlow og hans håndplukkede medhjælper, den iltre og ubeherskede Christian Colbiørnsen. Og da så styret året efter udstedte forordningen om

stavnsbåndsløsningen, reagerede godsejerne politisk. Loven var et brud med en hævdvunden autoritet, og flere godsejere kan med en vis ret have opfattet loven som en ekspropriation uden erstatning. Det var baggrunden for deres reaktion mod styrets reformlovgivning; og som bekendt tiltrådte styret straks tilbagetoget og opgav sin oprindelige bondebeskyttende linie til fordel for en udpræget godsejervenlig kurs.

Men i dette ser jeg ingen tegn på – endsige belæg for – at centraladministrationen ville knække det decentrale system. Tværtimod ønskede det jo at bevare landsbyselvstyrets funktioner; og både i lovgivningen om fattigforsorgen 1803 og om landsbyskolen 1806 fastholdt styret ikke blot gårdmændenes, men også de lokale godsejeres medvirken. Men når enevælden ville udskiftning og selveje, var den nødt til at acceptere en svækkelse af landsbyselvstyret og godsejerens forsvinden som garant for de tidligere fæstebønders skatter. Det var en nødvendig omkostning på reformernes regnskab.

Derfor har jeg ikke helt den samme opfattelse af vindere og tabere som præses. Enevælden blev styrket, dels som følge af produktionsreformerne, dels fordi den blev i stand til at udvide sit magtgrundlag med den nye gårdmandsklasse, hvis position den sikrede med garantier, der blev betalt af den tabende klasse af husmænd og landarbejdere. Men i højere grad end gårdmændene betragter jeg godsejerne som reformernes sejrherre. De fik den modernisering af hovedgårdsbruget, den effektivisering af fæstegårdsbruget og den reformlovgivning, de havde ønsket og krævet. En magtfuld position, som de formåede af fastholde og forsvare i næsten hundrede år.

Når min opposition på de tre punkter har været kritisk, hænger det sammen med, at præses har lagt større vægt på at verificere end falsificere sine teser.

Min opposition kan opsummeres således.

Jeg er uenig med præses i hans tolkning af landboreformerne og deres betydning. For mig at se har præses ikke argumenteret overbevisende og fremlagt kildemæssigt belæg for, at landboreformerne skyldtes en lovgivning – som ovenikøbet dækkede over helt andre, for samtiden hemmeligholdte mål. I stedet for som præses og den ældre forskning at se dem som lov-reformer fra oven – Frihedsstøttens: Kongen bød – bliver reformperioden langt mere forståelig og vedkommende, når forløbet anskues som praktiske reformer, gennemførte af jordens ejere og brugere, og med statsmagten i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum.

Jeg er ligeledes uenig med præses i, at reformerne var et resultat af den

økologisk revolution, og ikke dens årsag. Af elementære kronologiske grunde underbygger eller sandsynliggør præses' egne data for mig at se snarere den modsatte konklusion.

Endvidere er jeg ikke enig med præses i hans syn på den ændrede magtstruktur. For mig at se har præses ikke dokumenteret, at der fandt en langvarig magtkamp sted mellem de decentrale og de centrale kræfter. Det var ikke enevældens mål at opløse eller knække de decentrale strukturer og fortrænge godsejerne og gårdmændene fra deres deltagelse i forvaltningen af lokalsamfundet. Men når enevælden *ville* udskiftning og udflytning samt overgang fra fæste til selveje, så var en vis udvidelse af den centrale autoritet til det lokale plan en del af den pris, den måtte betale.

Og i opgørelsen af vindere og tabere må endelig godsejerne for mig at se klart placeres på den vindende side.

Altså: kritiske synspunkter, som – hvis de accepteres som mere overbevisende og bedre underbyggede – giver et andet billede af 1700-tallets Danmark end det, vi møder i afhandlingen.

Jeg tror derfor, at diskussionen af disse problemer har været nyttig, også for den videre forskning. Og fordi de mennesker, der læser bogen, finder, at fortiden er vigtig, og værd at lytte til.

Men min kritik skal som lovet følges op af en sammenfattende vurdering af afhandlingen.

Grundlæggende finder jeg det værdifuldt, at den tendens i retning af at inddrage økologiske synspunkter og problemstillinger, som i de senere år så kraftigt har markeret sig internationalt, nu også bliver introduceret i Danmark. Der er for mig ingen tvivl om, at økologiproblematikken er kommet for at blive. Og der er grund til at glæde sig over, at præses har introduceret den i den bredde, som det her er gjort. Med de problemer, som dette uundgåeligt medfører.

Noget meget karakteristisk og positivt ved afhandlingen er endvidere den stærke vilje til at arbejde tværfagligt. Det er nok rigtigt, at en del historisk forskning har haft en tendens til at udvikle sig i retning af, at flere og flere kom til at vide mere og mere om mindre og mindre. Og at sansen for sammenhænge sine steder savnes. Ydermere har faget historie gennem de sidste hundrede år på flere og flere områder givet afskald på væsentlige indsigter – lad mig nævne åndshistorien og videnskabs-historien som markante eksempler. Derfor står vi i dag med et akut behov for at udvide vort synsfelt – og for at etablere tættere kontakter med kolleger fra andre fag. Som jo heldigvis også gerne vil snakke med os. Denne udvikling er igang allerede, og denne bog vil utvivlsomt medvirke til at fortælle den. I den forbindelse kan der være grund til at være

opmærksomme på, at vi også inden for vort eget fag har demarkationslinier. Politiske historikere har ofte et distant forhold til landbrugs-historie, og økonomiske historikere inddrager ikke tids- og mentalitets-historien så meget, som man kunne ønske det. Derfor er det et positivt træk ved afhandlingen – og noget som givet vil inspirere andre – at den viser så stærk en vilje til at søge sammenhænge i det samtidige.

Endelig vil jeg fremhæve det engagement, som lyser ud af bogen. Det gælder også det rent sproglige, hvor poesien og landskabsbilledet ikke bliver glemt. Gang på gang glæder man sig under læsningen over prægnante formuleringer, rammende karakteristikker, og synsindtryk fremkaldt af teksten. Lad mig som eksempler nævne billederne af den endeløse grøftegravning, af det umenneskelige slid med at sprede mergel på de sure jyske jorder, og af kløveren og sangfuglene i landskabet.

Sine steder – og flere end jeg har anført – kan engagementet bringe forfatteren i konflikt med fagligheden. Vi har som bekendt den deduktive metode, og vi har den induktive. Men i bogens tekst og noter tegner der sig undertiden konturerne af en tredje metode: den seduktive.

Det vil de følgende opponenter muligt komme ind på. Jeg vil afslutte min opposition med at sige, at bogen var ventet med interesse; og at det er en bog, som forskningen vil være nødt til at forholde sig til.

Ole Feldbæk

POUL REINHARDT KRUSE: Lægemedelpriserne i Danmark indtil 1645. En undersøgelse af lovgivningen for fastsættelse af forbrugerpriserne på lægemidler. Lægemedelforeningens forlag. København 1991. 314 s., ill. (Også som hefte XXVII i Dansk Farmacihistorisk Selskabs skriftrække Therica – Samlinger til farmaciens og medicinens historie).

Den foreliggende afhandling repræsenterer et tilløb til en generel skildring af apotekernes ældste historie.¹ Der er tale om en undersøgelse, der går ind i en lang tradition, men vi kan naturligvis spørge: Hvilken funktion kan en sådan afhandling have i dag?

Det falder lige for. Apotekererhvervet har utvivlsomt brug for nytænkning og historisk besindelse. I aviserne beskyldes erhvervet for at hvile på et »middelalderligt monopol«. Kritikken af prisfastsættelsen på medicin-

¹ Den følgende omtale repræsenterer en omarbejdet og kortere version af 1. officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Den farmaceutiske Højskole 22. november 1991.